

אבן-זהר, איתמר תשנ"ח. " על תפיסת התרבות כמכלול הטרוגני, והשלכותיה לגבי תוכניות ליבה". התפרסם בתוך: בן־יוסף אורה, עורכת תשנ"ח. **אליבא דליבא: הרצאות ודיונים בפורום בית הספר היסודי בנושא תכנית הליבה**. ירושלים: הוצאת "מעלות", עם משרד החינוך התרבות והספורט, המינהל הפדגוגי, האגף לתוכניות לימודים, עמ' 90–97.

איתמר אבן־זהר

על תפיסת התרבות כמכלול הטרוגני, והשלכותיה לגבי תוכניות ליבה¹

הבעיות המוצגות בתוכניות השונות של האגף לתוכניות לימודים של משרד החינוך הן בעיות שמתחבטים בהן גם באוניברסיטה. מצער בעיני, שבאוניברסיטה חושבים מעט על בית הספר התיכון, אבל עוד פחות מזה חושבים על בית הספר היסודי. לי נראה, שהרבה מאוד מהדברים שאנחנו מנסים לפתור באוניברסיטה ברמה של תואר ראשון, או אפילו ברמה של תואר שני, אנו מצליחים לפעמים לפתור רק בתואר השלישי. אני מתכוון, למשל, לעובדה הפשוטה שלעיתים קרובות, רק כאשר עובדים לקראת התואר השלישי, מתחילים ללמוד באופן רציני איך לארגן חשיבה, לבנות חומר, ולנסח דברים. אפילו טכניקות־כתיבה נלמדות לפעמים רק בתואר זה. כל אלה יכלו להיות הרגלים מושרשים כבר מבית־הספר היסודי.

גם סוג הפתרונות שמוצעים מעת לעת דומים מאוד, ואלה מיטלטלים פעם לכיוון אחד, ופעם לכיוון אחר. יש תמיד קבוצה, החושבת שהיא יכולה לנסח אינוונטר של נושאים (או מה שנקרא בחומר שלכם "תכנים" או "תוכן"), ויש קבוצה, החושבת שאין משמעות לנושאים, או אין משמעות לתכנים, אלא צריך ללמד מיומנויות של למידה, או מיומנויות של חשיבה וכו'. כנראה, אין לעולם סוג אחד של פתרון, ובשטח צריך לחשוב על שילוב של השניים, באופן שיוכל להשתנות ממקום למקום ומתקופה לתקופה.

בכל זאת, דבר אחד מוסכם על הכל: חינוך והשכלה שאין בה התודעות אל אלטרנאטיבות בכל תחומי־החיים יוצא פגום. לא מדובר ברמה הפילוסופית, אלא ברמה של הסתגלות בני־אדם בתקופה המודרנית למציאות המשתנה במהירות. אם אדם גדל בתוך תרבות, שאינה עוזרת לו להתמודד במשך חייו עם מצבים משתנים, לא רק אותו אדם לבדו יעמוד בפני קשיים עצומים בחייו, אלא החברה כולה, שמחזיקה בתרבות זו, תיתקל בקשיי־הסתגלות ותיפגם יכולת ההישרדות שלה לטווח ארוך. לכן, האינטרס של חברה בתקופה המודרנית הוא לפתח במסגרת התרבות שלה את הראייה ההטרוגנית ואת היכולות האלטרנאטיביות.

כמובן, אלה מלים יפות מאוד, אבל מימושן מחייב התגברות על קשיים רבים. באוניברסיטת תל־אביב עשינו ניסוי לבנות בתואר הראשון לימודים כלליים, שידגישו את התפיסה ההטרוגנית, לא בתור "לימודי השלמה", כלומר כמין סרח עודף לעיקר, כמו שהיה נהוג פעם, אלא כלימודים מובנים, שאפשר לקחת אותם כיחידה של חוג לימודים שלם, ואפילו כשני חוגי לימוד. אני עצמי, שהייתי שייך לקבוצה שהקימה את היחידה הזאת, שואף למצב שבו התואר הראשון כולו יהיה בנוי מלימודים כלליים באופן מודולארי, כאשר כל תלמיד יבחר לעצמו

¹ הרצאה ביום עיון של החטיבה לתוכניות לימודים, משרד החינוך והתרבות, ירושלים, 12 במארס 1996. תודתי לאורה בן־יוסף על העמדת הטקסט המתומלל לרשותי.

את המינון הרצוי לו בתחום שהוא עוסק בו. בעיני, תלמיד שעשה שילוב של לימודים שיש בהם ממד של שאלות היסטוריות, ממד של שאלות לשוניות, ממד של שאלות הקשורות למבנים ולפעולה של טקסטים (בקיצור: "היסטוריה", "לשון" ו"טקסטים"), ואולי נוסף לזה ממד חברתי, יהיה הרבה יותר בשל והרבה יותר מתאים ללימודי התואר השני, גם אם לא נעשתה בשלב של לימודי התואר הראשון אינטגרציה בין כל התחומים האלה.

ניסיון אחר, ברמת הפיתוח המקצועי ולא ברמת התכנון הלימודי, הוא ניסיון שאני מעורב בו זה כמה שנים, החל באמצע שנות השבעים. מדובר בניסיון לפתח מבחינה מקצועית ראייה אינטגרטיבית, או "בין-דיסציפלינרית" של התרבות כמכלול הטרוגני.

העבודה המקצועית של הקבוצה שאני שייך אליה התחילה מעיסוק בטקסטים, נקרא להם "ספרות". כאשר אומרים "ספרות", חושבים בדרך כלל רק על אותה קבוצה של טקסטים, שהצליחה להיכנס לזיכרון הקולקטיבי. אנחנו התעניינו מלכתחילה בכל סוגי הטקסטים, אף על פי שלגבי הטקסטים היותר בולטים, הייתה הנחה סמויה שהם השפיעו יותר על בני-אדם, על ההיסטוריה וכו', ולכן עסקו בהם יותר. בתוך שנים ספורות ראינו את מגבלות העיסוק בטקסטים, ולכן התחלנו במעין מסע לפיתוח הבנה של מכלול הרבה יותר גדול של שאלות. לא היה אפשר עוד להסתפק בניתוח של טקסטים באופן מקומי. חלק גדול מן הגישה המקובלת באוניברסיטאות במדעי הרוח, בעולם ובארץ, היא הגישה שבאה מן המסורת הפרשנית. האדם מוצג בגישה זו כיצור פרשני במובן זה שהוא צריך להבין את העולם שהוא חי בתוכו. אם האדם עומד מול טקסט, צריך לתת לו כלים להבין את הטקסט. לכן, הבעיה שהטרידה את החוקרים והמתבוננים בכל רמה שהיא היתה, איזה כלים עומדים לרשותנו כדי "להבין טקסטים". אבל לעיתים מאוד רחוקות, אם בכלל, נשאלו שאלות כגון: לשם מה מיוצרים הטקסטים האלה? מי קובע את דרכי הפצתם? מה התפקיד שהם ממלאים, אם בכלל, בחברה? כלומר, באיזו מידה הם חשובים בכלל?

כאשר שואלים שאלות כאלה, כבר אין עוסקים רק בפרשנות של טקסטים, ואף לא בטכנולוגיה של תיאורטיזציה של הפרשנות, שהפיצו החוגים לספרות לבתי-הספר. אלא עולה בצורה נמרצת השאלה על התפקיד והמעמד של פעילויות ומוצריהן בחברה. כך התגבשה בהדרגה הגישה, שהיום אנו מכנים אותה "מחקר התרבות", שמקורותיו שונים ורבים. באופן מסורתי, המלה "תרבות", בעיקר בהקשר של מדעי-הרוח, מעלה מייד שורה של דימויים הקשורים בפעילויות ממוסדות שונות, כגון ספרות, ציור, פיסול, מוסיקה, ריקוד, תיאטרון, ואולי קולנוע, המכונים כולם "אמנויות" (בניגוד, למשל ל"ספורט"). התרבות נתפסת כאותן פעילויות ממוסדות, שיש עניין לפחות לקבוצה חברתית דומיננטית לטפח אותן. אבל לא זו משמעות מושג התרבות כפי שהתגבש לפחות מסוף המאה שעברה. התגבשות זו חלה, בין השאר מפני שהתעורר עניין הולך וגדל בשאלה, באיזה אופן החברה האנושית וכל אדם השייך לחברה הזאת מצליחים לארגן את חייהם. המושג "תרבות" הפך בהדרגה לניסיון להתמודד עם השאלה, איך קבוצת אנשים מארגנת את חייה. לפי תפיסה זו, כאשר מתרחשת אינטראקציה בין אנשים, בכל רמה שהיא, הם משתמשים באופציות כלשהן. מי נותן להם את האופציות האלה? הכוונה לאופציות הקיימות בכל רמה שהיא, החל מהדברים הגלויים שאנשים אומרים, וכלה בדברים הסמויים מן העין, שיש להם שמות רבים ומשונים, כמו שפת הגוף, מבט העיניים, המרחק הפיסי בין אנשים וכו'. למשל, איך "הישראלי הממוצע" יודע, שכאשר הוא מדבר עם אדם אחר, המרחק בין שניהם יהיה בערך מרחק של זרוע, 50-60 ס"מ, ואילו המרחק בין שני אנשים בגרמניה יהיה הרבה יותר קרוב, בין 25-30 ס"מ? הפירושים לקיומו של ידע כזה שונים; חלקם יכול להיראות הולם, וחלקם אולי מגוחך.

למשל, האם לפרש את המרחק הגרמני בשיחה כנטייה ליתר אינטימיות, או להיפך (וזה הפירוש המקובל למקרה זה), כנטייה לשלוט על הזולת? זוהי דוגמה קטנה מתוך מחסן גדול של דברים, שכולנו למדנו אותם, הפנמנו אותם במידה זו או אחרת, והפכנו אותם לחלק אוטומטי של ההתנהגות שלנו.

מחסן זה של אופציות העומד לרשותנו כדי לארגן באמצעותו את החיים היומיומיים שלנו איננו סתם אוסף של פריטים, שיש לנו לכאורה אפשרות להיות את חיינו בלעדיו. אפשרות זו אינה קיימת. לדעתם של ביולוגים, שהתעניינו בקשר שבין מחסן זה של אופציות לבין הקיום הביולוגי, מחסן זה הוא תנאי להישרדות שלנו כחברות אנושיות, ולכן, הקבוצות המצליחות להעביר אותו לדורות הבאים, בסופו של דבר מצליחות גם לשרוד לאורך ההיסטוריה. כלומר, יש השלכות בתחום הגנטי למידת ההצלחה של אותן אופציות, כלומר, הרפרטואר של התרבות, לצורך ההישרדות של קבוצות ושל בודדים. כי בניגוד לתפיסה של תורת האבולוציה בדבר הישרדותו של החזק מבחינת היכולת שלו להנחיל את הגנים שלו, ההישרדות מותנית גם ביכולת להנחיל תרבות. במובן הזה, מי שלא נלחמים על התרבות שלהם, מי שלא מצליחים להנחיל אותה, פשוט נעלמים במשך הזמן, כי אין קבוצה שממשיכה לשאת את התרבות הזאת.

עניין זה מוביל ישירות לתפיסה, שמאותו מחסן של אופציות, קבוצות או בודדים מזהים אלמנטים מסוימים או רכיבים מסוימים, ובעזרתם הם מסמנים את עצמם. כך הם בונים את ראיית העצמי והזהות העצמית. הזהות העצמית הזאת באה לידי ביטוי לאו דווקא באותם עניינים גבוהים שעומדים ברומו של עולם ושנאחזו נוטים לקרוא להם "אידיאולוגיות", אלא דווקא בדברים הקטנים, הקשורים בחיים היומיומיים, החל מהתלבושת ועבור לתספורת, לתנועות הגוף, לגון הקול, ללשון שאנשים מדברים בה, לאוכל, וכיוצא בזה. אנחנו מזהים בצורה כזאת את הזולת וגם את עצמנו.

הדרך שבה נוצרו רכיבי-הרפרטואר, נפוצו, ואומצו על ידי קבוצות של אנשים היא מעניינת. איך קורה הדבר, שפתאום ברגע נתון, קבוצה קטנה של אנשים, לפעמים בודדים מאוד, מתחילה לחשוב, שאותה תרבות שהיא חיה בה צריכה שינוי, ומתחילה להמציא מחסן אלטרנטיבי. לא מדובר בשרעפים שברומו של עולם, אלא בשאלות יומיומיות לחלוטין, אבל כלל לא פשוטות. למשל, השאלה איזו שפה נדבר היא שאלה מסובכת, אבל גם השאלה הנראית לכאורה טריביאלית אם אנחנו מרוצים מזה שבחברה שלנו האנשים מנענעים במידה רבה בידיים. אם, למשל, איננו מרוצים מזה, מפני שאנו מזהים טלטולי ידיים כתכונה שלילית, אנו עשויים למצוא את עצמנו שקועים ברצון ליצור חברה של אנשים, שלא ינענעו בידיהם, או לא ינענעו בהן יתר על המידה. זו איננה דוגמה דידקטית, אלא נושא שהעסיק אנשים קרובים לנו, הציק לאותם אנשים שהמציאו את התרבות העברית החדשה בארץ-ישראל. אדם כמו זאב ז'בוטינסקי הפך את נושא ביטול טלטולי הידיים כמעט לאובססיה, למעין התוית של הזהות העברית החדשה. הוא דיבר על זה הרבה, וניסה להראות בעצמו, שהוא יכול לדבר בלי להזיז את ידיו. למרבה המזל נשתמר לנו סרט מופלא, שצילם הצלם אקסלרוד בשנות העשרים, של ז'בוטינסקי נואם. בסרט זה נואם ז'בוטינסקי בעמידה קפואה, ומדגים איך יכול להראות העברי החדש, זה שיגדל בארץ-ישראל ויהיה שונה מאותו יהודי מגונה מן הגולה, המדבר בטלטולי-ידיים. פעולות מכוונות להשגת תכליות מסוג זה, פרויקטים של בודדים ושל קבוצות בהיסטוריה להמצאה של דגמים חדשים בתרבות, היו קיימות מאז ומעולם, אם כי במידות שונות ובדרגים שונים של ניראות (ויזיביליות) לאורך ההיסטוריה. כשמנסים להתבונן במיקרים שונים מן הסוג הזה, מגלים, שלפעמים פעולה הנראית מלכתחילה דמיונית לחלוטין, מניבה כעבור שנים

תרבות ממשית. למשל, במחקרם של פריקמן ולפגרון, "בוני תרבות",² יש פרק מרתק המראה איך יוזמות בתחום ההיגיינה והסניטציה במאה ה-19 בשבדיה שינו הלכה למעשה את כל ההתנהגות של הקבוצה הנקראת היום "העם השבדי". כמובן, לא בבת אחת, ולא בכל השכבות באותה המהירות, אבל בסופו של דבר השתנה עד סוף המאה ה-19 ארגון החיים מבחינת השימוש במים, רחצה, ואורור הבית אצל אנשים, שהתיאורים על הרגלי ההיגיינה והסניטציה שלהם לפני השינוי נראים מזעזעים מנקודת המבט שלנו. שאלת השרירותיות, העובדה שהתרבות שלנו משתנה ויכולה להשתנות כתוצאה מפעולה יזומה של אנשים, ולא בהכרח כהתפתחות סטטיסטית, מקרית, ספונטנית של מה שנקרא "כוחות השוק" בלבד, איננה קלה לעיכול בגלל היחס שלנו לתרבותנו כאילו היתה מולדת ומועברת בגנים.

אינני מזלזל בקושי הזה לעכל את האספקט החשוב הזה בהבנת התרבות, בעיקר ברמה של הלימודים בבית הספר היסודי. מצד אחד, הפרספקטיבה הזאת של הבנת החיים היא חיונית, לדעתי, כבר מן השלבים הראשונים של החינוך, אבל מצד אחר אולי אנשי-חינוך או פסיכולוגים עשויים לטעון, שחשיפה כזאת עלולה לערער את תחושות הביטחון בזהות של הילד. סתירות מעין אלה ראויות לדיון, ודומות להן מצאתי גם בתכניות הליבה שקראתי, אף על פי שלא נוסחו במפורש במושגים אלה. הסיבה לכך היא אולי העובדה, שבתחום מחקר התרבות כמחקר של אירגון החיים, הבעיות מסוג זה הן החריפות ביותר, מפני שהן נקשרות עם תחושת הזהות של בני-אדם. כחברה, אנו מעוניינים לשמור את המחסן הזה של האופציות, את התרבות, להנחיל אותו לדור הבא, ולהפוך אותו למוצלח ולפעיל כדי שאותה קבוצה תשרוד יחד עם אותה תרבות. אינטרס זה אולי דוחף אותנו להסתיר את האופי היזום המתוכנן, האקראי, ולפעמים השרירותי של תרבותנו. החשיפה עלולה לפעמים לפתוח פתח לחיכוכים חברתיים, שאולי לא היינו מעוניינים בהם.

למשל, כפי שמראים פריקמן ולווגרן במחקרם על ההיגיינה והסניטציה, השינויים לא ניזומו מפני שמישהו רצה להעלות את רמת הבריאות של האוכלוסייה. הם ניזומו, מפני שהייתה קבוצה מסוימת בחברה הבורגנית השבדית שרצתה להשליט על כלל החברה השבדית את צורת החיים שלה. ולכן פעלה הקבוצה הזאת לא רק בתחום ההיגיינה והסניטציה, אלא גם בהפצת ריהוט, שפה, ועוד ועוד. במאה שעברה, כמו בכל ארצות אירופה, רוב האנשים שחיו בשבדיה עדיין לא דיברו את השפה השבדית, כמו שרוב האנשים בצרפת לא דיברו צרפתית, ורוב האנשים בגרמניה לא דיברו גרמנית. הרוב הגדול בארצות האלה דיברו בשפות מקומיות שונות, ורק מי שהלך לבית הספר למד לכתוב קצת את השפה "הלאומית", אבל לא בהכרח לדבר בה. למשל, לפני כמאה שנה איש לא דיבר איטלקית באיטליה. היא נחשבה ל"שפה מתה", וכתוצאה מפעולה של "מחיי-שפה" (או "ממציא-שפה"), ובעזרת אותם מנגנונים הידועים לנו מתולדות היישוב בארץ, האיטלקית של היום היא השפה המדוברת בקרב רוב האוכלוסייה האיטלקית, אפילו כשפת-בית. ברור, שהאינטרס הברור מאחורי פעילות כזאת היה, ועודנו, הרצון ליצור קבוצה לא מפוצלת, שיש לה מכנה משותף חזק ביותר. וללשון יש תפקיד חשוב מאוד בתהליך זה. אגב, אני רוצה להזכיר לכם, שבתוכניות הלימודים של משרד החינוך, עוד בשנות החמישים, מצאתי הנחיות ברורות לגמרי, ביחס לשאלות כגון, כמה פעמים בשבוע יש לדאוג שהתלמיד ירחיף את אוזניו ואת ידיו, את גופו, ואיך ישב. היום אולי כבר לא צריך לומר לילדים כמה פעמים בשבוע עליהם לרחוץ את

² Frykman, Jonas, and Orvar Löfgren. 1987. Culture Builders: A Historical Foreword by John .Class Life. Trans. Alan Crozier. Anthropology of Middle .Gillis. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press

האוזניים, מפני שהיתה הצלחה בעניין הזה, ואולי רוב ההורים כבר דואגים לרחיצת האוזניים של ילדיהם.

במישור הלימודי, השאלה היא אפוא איך לא לותר בתוכנית הלימוד לבית הספר היסודי על כל אותם דברים הנוגעים בהבנת אירגון החיים. בקיצור, עד כמה אנחנו מוכנים, בתחום כל כך בסיסי וכל כך תשתיתי של חיינו, לחשוף את התלמידים החל בכיתה א' או ב' להבין, שאו רוצים להמשיך בסוג מסוים של תרבות, או לפתח אותה לכיוונים שונים, אבל גם מבינים בעת ובעונה אחת, שהיא לא ניתנה לנו, לא על־ידי ההשגחה העליונה ולא על־ידי הטבע, והיא אינה מונחת בגנים שלנו. ככל שחשבתי על כך, כן השתכנעתי, שזה אפשרי ורצוי, כי אחת התוצאות הטובות, אני משער, יכולה להיות שאנשים יעריכו את התרבות שהם חיים בה, אבל גם יבינו שיכולות להיות אופציות אחרות. בלשון קונקרטיה פירוש הדבר, שהילדים בבית הספר היסודי בישראל יבינו, שיכולה להיות תרבות אנגלית, יונית, תורכית או ערבית, אבל גם יבינו, שבתוך החברה הישראלית עצמה יכולות לדור בכפיפה אחת, זו בצד זו, וללא צורך בהתנגשות, יותר מאשר תרבות אחת. איך הופכים תפיסה שכלתנית כזאת, ברמה האינטלקטואלית ואולי ההצהרתית, לתפיסה מופנמת, שהיא בעצמה הופכת להיות חלק מהתרבות? זו איננה בעיה כל כך קלה. למשל, בארצות־הברית התחילה הבעיה הזאת להטריד את מערכת החינוך רק בעשקחמש־עשרה השנים האחרונות, אם אינני טועה. היום מאוד אופנתי בארצות־הברית לדבר על "רב־תרבותיות". אבל ראו מה קרה לאותה "רב־תרבותיות" אמריקנית כאשר הספרדים במדינת קליפורניה, המהווים היום כמעט 50% מהאוכלוסייה שם, התחילו לדרוש שוויון זכויות בכל הנוגע לשפתם, הספרדית. אז התחילה התנגדות כללית בכל רחבי ארצות־הברית, ובסנאט האמריקני התחילו לזיזם בשנת 1995 חקיקה, שתקבע את השפה האנגלית כשפה הרשמית של המדינה. (לנו אין עדיין הבעיה הזאת, אבל אם תבוא קבוצה של אנשים ותדרוש מהמדינה ששפות כמו רוסית, אתיופית, יידיש או איספניולית יהיו לשונות רשמיות של המדינה, זאת אומרת שהמדינה תהיה חייבת לנהל את המינהל שלה בשתיים־שלוש שפות, או אז תהיה בעיה קשה מאוד.)

ברמה עקרונית יותר אולי ראוי להכיר בכך, שהבעיה שאני מדבר עליה קיימת בכל המקצועות של בית הספר היסודי מתחום הרוח והחברה. כלומר, איך ליישב את הרצון להמשיך להנחיל, להעביר לדור הבא את תמונת העולם שלנו, את ההעדפות שלנו ואת כל התרבות, מרחיצת ידיים וצורת הישיבה וההליכה והדיבור, עד צורת החשיבה וראיית העולם ברמות אידיאולוגיות, עם הרצון האינטלקטואלי שלנו, שהילדים הגדלים כאן יבינו, שמה שאנו מציעים להם הוא רק אחת האפשרויות האנושיות להתארגן. כאמור, אין על כך תשובה פשוטה, אבל אני מאמין שצוות חשיבה מיומן יוכל לפתח את העניין הזה.

דברים אלה במישור החינוכי מתקשרים עם ההיפותזה המחקרית המכונה "היפותזת הרב־מערכת". בסיס ההיפותזה הוא, שבכל קבוצת אנשים מתקיימות בעת ובעונה אחת יותר מאשר סידרת־אופציות אחת. השאלה כמובן איזו סידרה מתגברת, איזו יותר דומיננטית, איזו יותר משפיעה, בולטת, וכו'. אינני רואה בעיה מיוחדת ללמד את התפיסות האלה, אולי אפילו יותר בהצלחה בבית הספר היסודי מאשר באוניברסיטה, מפני שהצרכנים בבית הספר היסודי אולי פתוחים יותר להבנים.

בהכנת תוכנית־לימודים בתחום זה, אינני מתכוון להתוודעות לקבוצה של מושגים בלבד. אני רואה לנגד עיני את האפשרות לשלוח את הילדים להכרת הסביבה הקרובה, ולפתח בקרבם את ההתעניינות הכמור־מחקרית, בעיקר כאשר הכלים הטכנולוגיים העומדים לרשות הרבים כיום, כגון רשמקול, מצלמת

וידיאו ומחשב, הולכים ונעשים נגישים. אם רוצים היום ללמד משהו על אספקטים חשובים בתרבות הישראלית, אין שום מקור שממנו אפשר לדלות את הידע הזה, ולכן אפשר פשוט לנסות לגלות אותו באמצעים "ביתיים". למשל, אפשר ליזום שתלמידים, אפילו בבית-הספר היסודי, ילכו אל הסביבה הקרובה אליהם ביותר, ילמדו להתבונן בה, או אפילו יצלמו ויקליטו בוידאו, או יעבירו תמונות למחשב בית-הספר. הליכי-עבודה כאלה מובילים תלמידים להתעניין בשאלות, השאלות מוליכות לקריאה, והקריאה מולידה דיון. בקיצור, אני מאמין שיש מקום להכניס לבית-הספר היסודי את הממד שאני קורא לו מחקר התרבות ודווקא בצורה האנליטית, המפוכחת, בלי שתהיה התנגשות בין ההכנסה הזאת לבין האינטרסים העמוקים שלנו כחברה. צורת הכנסת הנושא יכולה גם לשמש מנוף, אולי יותר מאשר המקצועות המסורתיים, להגברת העניין ולהרחבת הידע.

דיון

אורה בן יוסף: נניח ששוכנענו, אז על מה אתה ממליץ לנו לוותר, אם נכניס לכאן עוד תחום, שכן, מספר השעות בבית הספר לא יגדל.

עדנה: יש לי שאלה אחת קטנה ואחת גדולה. אחת קשורה לעניין של פרשנות הסימנים, שדיברת עליה. רציתי לשאול, האם יש לכם קריטריונים שלפיהם אתם מחליטים איזו פרשנות קבילה ואיזו פרשנות מגוחכת. זו השאלה הקטנה. השאלה הגדולה יותר נוגעת באמת לנושא שלשמו אנחנו יושבים פה, ואני נאחזת בכותרת ובמסקנה הסופית של המאמר שלך, שמדברת על שני הצדדים של תכנון התרבות.

אנחנו נמצאים בדילמה אמיתית, האם התפקיד של משרד החינוך הוא לאפשר לכוחות השוק לפעול, עד כדי בחירה חופשית של הורים את בתי הספר, או שעלינו לשמור על רמה מסוימת של תכנון. אני באמת רוצה לשאול אותך מהי עמדתך בעניין הזה, והאם אתה חושב שאפשר ששני הכוחות האלה יפעלו בעת ובעונה אחת, ואם כן, אז על ידי אותה קבוצת אנשים, או על ידי קבוצות אנשים שונות?

איתמר אבן־זהר: קשה מאוד לומר על תחומי הוראה שכבר התמסדו. אבל אני מרשה לעצמי לטעון, שמחקר התרבות יכול היה לבוא לידי ביטוי בתוכניות הלימודים של בית הספר היסודי בשורה ארוכה של מקצועות, אולי כמעט בכל המקצועות, אפילו במתמטיקה ובפיזיקה, אילו לא לימדו את המקצועות האלה מתוך ראייה הנחלתית בלבד. אני מבקש להסב את תשומת לבכם לכך, שגם את "המדעים המדויקים" מלמדים בצורה הנחלתית; אני מתכוון לכך, ש"המיתוס של המדע" עדיין חי ונושם במוסדות הלימוד. יש מתמטיקאי דגול אחד בשם קליין (Klein)¹, שכתב בשנות השבעים ספר מרתק על המתמטיקה. הוא פותח את הספר במשפטים הבאים: "בתור מתמטיקאי לבי חלוק. אינני יודע אם אני עושה את הדבר הנכון בזה שאני רוצה לחשוף את האמת על המתמטיקה לפני כל העולם. ולא משאיר אותה במצב המיסטי שהיא בדרך כלל נשארת בו לציבור הרחב, וגם לחוקרים עד שלב מסוים". לבסוף מתגבר בו היצר של איש המדע על היצר של חברה־הגילדה, והוא כותב על המתמטיקה כאופציה חשיבתית בתולדות החשיבה האנושית. כשמלמדים בבית־הספר גיאומטריה אוקלידית, לא נאמר אף פעם לתלמידים שיש גיאומטריות לא אוקלידיות, כאילו בכך יערערו את אמונם של התלמידים בתיאוריה המופלאה. כמובן, אין מדברים על כך, שהמתמטיקה היא אחד מכלי העבודה האינטלקטואליים שפותחו לאורך ההיסטוריה, על כך שיכולות להיות מתמטיקות שונות, שגם המתמטיקה עצמה היא שפה מוגבלת, ושהיא בודאי לא מדע, אלא לשון שמשמשת מדעים, בצורה שהתגלתה באחדים מהם כמוצלחת במיוחד.

בקיצור, אולי אין יכולת וצורך לומר על מקצוע כלשהו בכלל, אבל יש יכולת להכניס אלמנטים מהבנת התרבות, בכל רמותיה, לכל המקצועות, ממתמטיקה ועד היסטוריה, ספרות ולשון, היסטוריה של עם ישראל, תולדות הציונות, אזרחות. בקיצור, אם לא רוצים לשנות כלום מרשימת האינטנווטר של התוכנית הקיימת, אפשר בכל זאת לשנות הרבה בהכנסת ממד אחר להוראת המקצועות השונים. אבל יש אולי גם דרך אחרת, והיא לבנות יחידה אינטגרטיבית. אפשר

¹ Kline, Morris. 1980. Mathematics, the Loss of Certainty. Oxford: Oxford University Press.

לעשות זאת בצורה כזאת, שכל המקצועות הקיימים ישתתפו בבניית התוכנית של מחקר התרבות, והתוכנית הזאת מצידה תשפר את רמת ההבנה של המקצועות האלה. למשל, כאשר מדובר על תולדות היישוב, תולדות הצינונות, אז במקום שזה יהיה סיפור משמים, כמו שקורה לעתים קרובות, אפשר להסתכל עליו מנקודת הראות של פרויקט לבניית לאום חדש, שלוקח מרפרטואר של קבוצה קיימת ומתרגם אותו למושגים אחרים. ואז אפשר להראות את הכיוונים השונים, מה הצליח ומה נכשל, מה "תפס" ומה לא "תפס", איזה אופציות הוצעו ואיזה נמחקו, למן סוף המאה ה-19 ועד היום. כך יכולים הדברים לקבל אור חדש, והשמות, הגיבורים, הפרשות, הפעולות, החיכוכים, האופציות השונות שהוצעו והמאבק ביניהן יקבלו ממד אחר לגמרי.

עכשיו לשאלה הנוספת. ראיתי בארץ קבוצות שפעלו בצורה נמרצת מאוד, השקיעו אנרגיה רבה מאוד בתכנון. אם עסקו בכלכלה, השאלה שלהם היתה איך לבנות רפרטואר של כלכלה בשביל כלל החברה. אם עסקו במשפטים, הם לא רק לימדו משפטים באופן טכני, אלא ניסו לשכנע אנשים לקבל נורמות משפטיות מסוימות, וכאמור, מי שרצה שהישראלים החדשים ילכו בצורה מסוימת, ידברו בצורה מסוימת, ישימו את ידיהם מאחורי גבם בזמן הישיבה גם כן עסק בזה הרבה. אבל מאמצע שנות החמישים התחיל מעין רפיון די מודע בכל המאמצים האלה, במובן הזה שמייצבי החברה שלנו, המכונים "אבות המדינה", כאילו אמרו לעצמם: עד עכשיו היינו מחויבים להתערב בחיים של האנשים כדי לממש את אותה ישות חברתית ופוליטית שרצינו בה, אבל מעתה נניח לדברים להתגלגל מעצמם. כמעט בבת אחת נעלמים הדיבורים והמעשים בכיוונים האלה בערך באמצע שנות החמישים. למשל, תוכנית משרד החינוך שציטטתי בפניכם ממנה קודם, היינו כמה פעמים צריך לרחוץ אוזניים, יצאה ב-1955, אבל בתכניות מאוחרות יותר של משרד החינוך דברים מסוג זה הולכים ונעלמים. בשטח, אותו מחנך בבית הספר הצריך לבדוק מה יש מאחורי האוזניים של הילד ומתחת לצפורניו משוחרר מעיסוק זה מעבר לשנה מסוימת.

אפשר לטעון, שהיתה זו טעות לפרוש כל כך מוקדם מהפעילות התכנונית. למשל, ציפינו שתהיה קליטת עלייה כאילו מאליה, ושאנשים יבינו את הפרויקט הצינוני שקדם להקמת המדינה רק מהתבוננות בחברה הותיקה, אבל זה לא היה כך. רבים לא הפנימו, לא הבינו, ולא פחות מכך אולי אף דחו. הקונפליקטים התרבותיים היו גדולים ונשארו גדולים. מהו אפוא המינון הנכון? אינני יודע, כי מצד אחד אני משוכנע שהדברים לא יעבדו בכוחות עצמם, מצד שני הצורה התכנונית המונוליטית הישנה אינה מתאימה כנראה לזמננו, מפני שלתלמידים יש מפלטים אחרים. ערוצי האינפורמציה היום כל כך רבים, וילדים כבר נוסעים לחוץ לארץ מגיל צעיר. המגע הוא מאוד הטרוגני, ולכן קשה להעלות על הדעת שנוכל לבנות חברה כזאת שבה נתכנן לאנשים את כל החיים שלהם, כפי שאנחנו רוצים, והם יקבלו את זה. אבל, מצד שני, אם נרפה מזה לחלוטין, אם ניתן לדברים להתגלגל כאילו מעצמם, אני חושב שבתוך עשרים שנה אולי נמצא שהישראלים לא ידברו עברית, וחלק מההיסטוריה שלנו ואותם דברים שבונים את הזהות שלנו, המכנה המשותף האלמנטרי ביותר כל זה אולי ייעלם. לכן, אני כן הייתי תומך באותם אנשים שרוצים לחשוב על מינימום של רפרטואר, על רפרטואר של אלמנטים מוסכמים, שיהיה גרעין של זהות משותפת.

אציג בפניכם אתגר, עניין המחייב תגובה תכנונית מהירה. משהו מטריד קורה היום מבחינת השפה העברית, שאיש לא התחיל לחשוב עליו. בתקשורת האלקטרונית באינטרנט, שהדור הצעיר כבר נכנס אליה באופן מסיבי, מכיוון שאין אפשרויות סטנדרטיות לכתוב באותיות האשוריות, כתבים הישראלים באנגלית. אני כותב במדיום הזה עברית באותיות לטיניות, לפי שיטת תעתיק

שפיתחתי, אבל נסיונותי להפיץ את העיקרון לאו דווקא את השיטה הקונקרטית עצמה נתקלו בהתנגדות, גם מצד אנשי־אוניברסיטה, שמתקשים או מתנגדים לכתוב עברית באותיות לטיניות. חיים רוזן, שעשה את עבודת המחקר על "העברית שלנו" בשנות החמישים, הסתמך על קורפוס ענק של מברקים שנכתבו בעברית באותיות לטיניות על־ידי נציגי הסוכנות היהודית בחוץ לארץ בתקופת היישוב. מזה הוא בנה את ניתוח העברית המודרנית שלו. והנה היום, באותה סיטואציה עצמה, הישראלי הממוצע יכתוב בשפה האנגלית. לכן הייתי רוצה לדרוש, שמשדד החינוך יכשיר את הילדים מכיתה ג' לכתוב עברית, גם באותיות לטיניות, לא לצורכי יומיום, ולא במקום הכתיבה הרגילה, אלא כאופציה מובנת מאליה למקרים כמו שימוש באינטרנט. אגב, מיומנות כזאת גם תשפר לעין ערוך את תפיסת השפה העברית, כי הדיוק בקריאה ובכתיבה ישתפר מאוד אם נכתוב באותיות לטיניות. (ואולי הגיע הזמן, שבמסגרת לימוד ההיסטוריה של תרבותנו נלמד את הילדים, שהאלפבית הלטיני קרוב יותר לאלפבית העברי המקורי מאשר האלפבית האשורי שנכפה עלינו על ידי הממלכה הפרסית בזמנו של עזרא הכהן, ולא נתקבל באהדה גדולה במיוחד בזמנו.)

טלי: חשבתי, שאם אנחנו יוצאים עם תכנית ליבה, עלינו לשאול, מי קובע בכלל את התרבות או את התרבות האחת. יש היום גישות פוסט־מודרניסטיות, שאומרות שבעצם אנחנו יוצרים תרבות חדשה, מאפשרים לקולות שונים להיות יחד. אבל אז זה מאיים על ההנחה הראשונה שהנחת, שאותן קבוצות שמצליחות להעביר את מה שחשוב, מצליחות לפעול. זאת אומרת, לפי זה התשובה בעצם תהיה שהחברה לא תשרוד או תהיה פה בעיה. לאור זה רציתי עוד לשאול, לגבי המושג פלורליזם, שגם הוא לקוח מתוך תכנית הליבה, מה האבחנה שלך בין פלורליזם לרב־תרבותיות. כי בעצם יש אפשרות להיות בתוך תרבות ולדעת את התרבות האחת, שהיא התרבות הנכונה, ויש אפשרות, כפי שאתה אומרת, ללמד את הילדים שיש תרבות נכונה, אבל יש גם אופציות אחרות. זאת אומרת אפשר להיות בחברה ולדעת שיש תרבות, אבל יש גם אופציות אחרות. זאת אומרת אפשר להיות בחברה ולדעת שיש תרבות, אבל יש גם אופציות של תרבויות שונות, אבל המרחיק לכת הוא באמת ליצור תרבות חדשה. אז פה מעניין אותי הקשר בין פלורליזם לרב־תרבותיות.

איתמר אבן־זהר: את שואלת שאלות קשות. התשובה היחידה שלי תהיה, שכדי להתמודד עם זה צריך להקים צוות חשיבה. הצוות הוא אתם עצמכם. אני יכול לתרום לצוות רק מנקודת המבט שעסקתי בה, ואינני יכול להתיימר לתרום מנקודת מבט שלא עסקתי בה.

מאוד חשוב בעיני, ויעיל ופורח, ללמד כבר מהשלבים הראשונים של החינוך את המושגים העקרוניים שדיברתי עליהם. זאת אומרת, את כלי החשיבה האנליטית המתמיהים אל התרבות כאל ארגון החיים. אני לא יודע אם אפשר להגיד לילדים שסוג מסוים של תרבות הוא "הנכון", אבל במציאות הרי זהו מה שקורה, מפני שאנשים מזדהים עם תרבות, לא רק "לומדים" אותה. לכן לא צפוי, שבבית ספר חילוני תהיה הזדהות עם תרבות דתית, ובבית ספר דתי תהיה הזדהות עם תרבות חילונית, אם נדבר באופן קונקרטי על החברה הישראלית. אבל אני חושב שכולנו משוכנעים היום, לא מסיבות מסחריות, אלא מסיבות אידיאולוגיות ופוליטיות, שלא ייתכן מצב שבו התרבויות לא ידעו זו על זו, ושלא יכירו וידעו את האופציות השונות שהן מציעות. עוד לפני שאנחנו מספרים לילדים שיש אפשרות לאסקימואים ולאיטלקים ולתורכים לארגן את חייהם בצורה אחרת לגמרי, ושכל הדברים המובנים מאליהם אצלנו שונים לחלוטין במקומות אחרים ובתרבויות אחרות, עלינו להציג בפניהם את מה שקורה אצלנו בבית. ואצלנו מתנהלת מלחמת תרבות בין החברה החילונית

לחברה הדתית. ויש עוד מלחמות-תרבות, ולא צריך לטשטש אותן, וגם לא להציג אותן כאופציות המוציאות זו את זו.

אני שותף לאלה שאומרים, שבדאי לא צריכה להיות בורות, וכשם שלא ייתכן שהישראלי החילוני יגדל בור במסורות היהודיות, כך אסור שהתלמיד הדתי יגדל בור בתרבות העברית החילונית, כלומר לא ידע על התרבות הזאת דבר, על הרציונל שלה, על ההיסטוריה שלה, על ההתפתחות שלה, מה יש בה ומה אין בה, מה אפשר לקבל ממנה ומה אפשר לדחות. כאן אני חושב שמערכת החינוך מצויה בדילמה קשה מאוד. שום מחקר ושום אקדמאי אינו יכול לומר מה לעשות בעניין זה, מפני שזו שאלה אידיאולוגית, ולכל אחד מאתנו יש עמדות שונות. כפי שאמרתי קודם, אני לא מאמין שתלמיד יכול ללמוד בלי עניין, ואני גם לא מאמין שמורה מסוגל ללמד דבר שהוא אינו שלם אתו.

הידע שלנו על התרבות הישראלית הוא די קלוש. אילו היינו לפחות יודעים מהי התרבות הישראלית של רוב האנשים, כלומר מה שמשותף במידה רבה בחברה הישראלית, על כל גווניה, לרבות שני העמים שבה, היהודים והערבים, אולי היינו גם מגלים שיש שותפות בתוך קונפליקטים. ההיפותזה שלי היא, שהחברה שלנו היום איננה איזו ערבוביה חסרת תכונות או חסרת מכנים משותפים. פשוט איננו רואים אותם לעתים קרובות, מפני שכאשר מדברים בשיח הציבורי על "מכנה משותף", קופצים מייד לרמות כל כך גבוהות של אמונות ודעות, דברים שלא מטרידים את האדם הרגיל ברוב שעות היום, שהאנשים מצטיירים זה בעיני זה כשייכים לכוכביילכת שונים ולא לקבוצות באותה החברה. אני חושב שאם נוכל ללמד על התרבות החיה בבית-הספר, לתאר לתלמידים את החברה האמיתית שהם חיים בה, לא ברמה של דת, תנ"ך, היסטוריה יהודית, אולי נשפר את היכולת להתמודד עם הטרוגניות ועם קונפליקטים.

ברור, שבעיני היה רצוי להכניס ממד של ראייה מפוכחת, לא הנחלתית, גם למקצועות הקשים ביותר מבחינה זו, כגון ההיסטוריה היהודית. כמו המתמטיקאי קליין, אולי הגיעה השעה, למשל, שגם "נגלה את האמת" על ההיסטוריה היהודית. הרי אתם יודעים בדיוק כמוני שמהמחקר ההיסטורי עולה, שאולי רוב היהודים עזבו את הקבוצה היהודית לאורך ההיסטוריה. אבל בהיסטוריה הנלמדת בבית-הספר מדברים על המיעוט שהמשיך כדבר מובן מאליו. למה לא להסביר מה שההיסטוריונים חשפו לא פעם אחת, שהיה לא אחת משתלם להיות חלק מהקבוצה הזאת? שלא תמיד היה כל כך רע להיות שייך אליה? זו הייתה קבוצה שהיו לה לא אחת פריביליגיות בסיטואציות היסטוריות לא מעטות, והיא לא היתה תמיד במצב של רדיפה ונחיתות ביחס לאחרים. באותן תקופות שהיה משתלם להישאר בקהילה הזאת, כי היו בה הרבה דברים טובים, מועילים ועדיפים מבחינתו של הפרט, הייתה הנטישה קטנה יותר. יש לנו בעיה, כי אנחנו רוצים לחזור על הסיפור שסיפרנו לעצמנו, איך החזקנו מעמד לאורך אלפיים שנה בלי להיעלם כמו שנעלמו עמים אחרים. אגב, חשיפה מסוג זה לא תזעזע לדעתי אף אחד, היא רק תביא לראייה מפוכחת יותר, ואפילו חיובית יותר על ההיסטוריה שלנו.